№ 12 дәріс. Түркі тіл біліміндегі таным теориясының ғылыми-методологиялық негіздері, ғылыми иеңбектерге салыстырмалы талдау

Дәрістің мақсаты: Түркі тіл біліміндегі таным теориясының (когнитивизм) әдіснамалық тіректерін ашу, тілдік сана мен ұлттық дүниетанымның өзара байланысын теориялық тұрғыдан негіздеу және отандық пен шетелдік ғылыми еңбектерге салыстырмалы-сараптамалық талдау жасау.

Түйінді ұғымдар: таным теориясы (гносеология/когнитивизм), тілдік әлем бейнесі, этнолингвистика, лингвомәдени реконструкция, концептуалды жүйе, методологиялық парадигма, дискурсивті талдау.

1. Түркі тіл біліміндегі таным теориясының (когнитивтік лингвистиканың) әдіснамалық негіздері

Классикалық тіл білімі тілді таңбалар жүйесі ретінде қарастырса, қазіргі антропоөзектік (антропоцентрическая) парадигма тілді адамның танымдық қызметінің нәтижесі, дүниені тану құралы ретінде бағалайды. Түркі тіл білімінде бұл бағыттың қалыптасуы мен дамуы бірнеше іргелі ұстанымға сүйенеді:

- Онтологиялық тамырлар: Түркі халықтарының көне жазба ескерткіштері (Орхон-Енисей, «Құтадғу білік», «Дивани луғат ат-түрк») мен ауыз әдебиеті үлгілері халықтың ғасырлар бойы жинаған когнитивтік тәжірибесінің (танымдық кодының) алғашқы көрінісі болып табылады.
- Этнотанымдық сипат: Түркі тілдеріндегі таным теориясы әлемді кеңістіктік-уақыттық континуумда қабылдауға (көшпелі өмір салты, табиғат пен адамның гармониясы) негізделген. Мұнда әлемді тану субъектісі ретінде «Мен», «Қоршаған орта», «Әлем» үштігі тығыз байланыста қарастырылады.
- Семантика мен когницияның синтезі: Сөздің мағынасы тек тілдік жүйемен шектелмейді, оның артында адамның санасындағы концептуалды құрылымдар, перцептивті образ және ұлттық аксиологиялық баға тұрады.

2. Ғылыми еңбектерге салыстырмалы талдау: Теориялық көзқарастар мен парадигмалар

Түркі тіл біліміндегі таным теориясы мен концепттерді зерттеуге арналған еңбектерді әдіснамалық бағытына қарай бірнеше топқа бөліп, салыстырмалы түрде қарастыруға болады:

А. Этнолингвистикалық және лингвомәдени мектептер

- Өкілдері мен еңбектері: Ә. Қайдардың («Қазақ тілінің өзекті мәселері», «Халық даналығы»), Н. Уәлиұлының зерттеулері.
- Әдіснамалық ерекшелігі: Тілдік деректерді этнос мәдениетімен, дәстүрімен, мифологиясымен тығыз байланыста зерттейді. Эмпирикалық база ретінде паремиологиялық фонд (мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер) мен фольклорлық мәтіндерге басымдық беріледі.
- Артықшылығы мен шектеуі: Ұлттық менталитеттің терең қабаттарын ашуға мүмкіндік береді, бірақ кейде қатаң когнитивтік эксперименттер мен корпустық статистикалық есептеулерді қажет етеді.

Б. Когнитивтік-семантикалық және жүйелік бағыттар

- Өкілдері мен еңбектері: Ә. Салқынбайдың («Тарихи когнитивтік семантика»), сондай-ақ ресейлік когнитологтардың (З.Д. Попова, И.А. Стернин) теорияларына сүйенетін зерттеулер.
- Әдіснамалық ерекшелігі: Тілдік бірліктердің эволюциясын, семантикалық ауысулар мен концептуалды метафораларды жүйелі түрде талдау. Тілдік сананың синхронды және диахронды даму динамикасын ашады.
- Артықшылығы мен шектеуі: Ғылыми қатаңдық пен құрылымдық жүйелілікті қамтамасыз етеді, концепттің ядросы мен перифериясын анықтауға көмектеседі.

В. Салыстырмалы-типологиялық және түркітанушылық аспектілер

- Зерттеу нысаны: Қазақ, түрік, өзбек, қырғыз және басқа да түркі тілдеріндегі ортақ макроконцепттерді (Уақыт, Кеңістік, Құт, Жер-су, Туыстық терминдері) салыстыру.
- Салыстырмалы талдау нәтижесі:
  - *Ортақ ядро:* Барлық түркі халықтарына тән көшпелі дүниетанымнан қалған архетиптік көзқарастар (мысалы, «құт», «байрақ», «шаңырақ» концепттері).
  - *Этносқа тән периферия:* Географиялық орта мен діни-мәдени ықпалдарға байланысты пайда болған айырмашылықтар (мысалы, қазақ тіліндегі «дала» кеңістік концептісінің басымдығы vs түрік тіліндегі «дениз» (теңіз) концептісінің кеңдігі).

3. Таным теориясы мен концепттерді зерттеудің әдіснамалық алгоритмі

Ғылыми жұмыстарда таным теориясы мен концептуалды талдауды жүзеге асыру кезінде мынадай кезеңдер сақталуы тиіс:

1. Эпистемологиялық негіздеу: Зерттелетін құбылыстың адам санасында қалай танылатынын және тілде қалай объективтенетінін анықтау.
2. Дереккөздерді кешенді жинақтау:
   - Лексикографиялық деректер (сөздіктер).
   - Корпустық лингвистика мәліметтері (мәтіндердегі жиілік пен коколлокациялар).
   - Эмпирикалық-фольклорлық материалдар (мақал-мәтел, фразеологизмдер).
3. Метафоралық модельдеу: Абстрактілі ұғымдардың (уақыт, тағдыр, ақыл) перцептивті модельдер арқылы қалай бейнеленетінін сараптау.
4. Салыстырмалы бағалау: Басқа түркі немесе туыс емес тілдермен типологиялық паралельдер жүргізу.

Ұсынылатын ғылыми-теориялық әдебиеттер

1. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (этнолингвистикалық зерттеу). — Алматы: Толағай, 2004.
2. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007.
3. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. — М.: Едиториал УРСС, 2004.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. — Минск: ТетраСистемс, 2008.